

**ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ, ՆՇՈՒՄՆԵՐ
ԵՒ ՎԻՃԱՐԿՈՒՄՆԵՐ**
*COMMUNICATIONS, NOTES
ET DISCUSSIONS*

ՈՍԿԵՐԶՈՒԹԻՒՆԸ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ԺԳ-ԺԴ ԴԱՐԵՐՈՒՆ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ», 1991, քիւ 3-4, էջ 479-498)

ԳԼՈՒԽ Գ.

Աշխարհիկ իրեր

Առաջին երկու գլուխներուն մէջ, հնարաւոր չափով ուսումնասիրեցինք այն պահպանակները եւ ա'յլ եկեղեցական իրերը՝ որոնք ճակատագրի երջանիկ բերումով հասած են մինչեւ մեր օրերը: Համառօտ ակնարկ մը ժե-ժՁ դարերու Կիլիկիոյ պատմութեան վրայ³³, երբ թրքացնող հաւաքականութիւնները հուր եւ արիւն կը սփռէին³⁴ իրենց շուրջ, առատ լոյս կընան սփռել մեզի հասած ոսկերչական իրերու որոշ մասի վնասուածքներու եւ սակաւութեան մասին:

Կան ձեռագրեր, որոնց կաշեպատ կազմերու վրայէն բռնի հանուած ոսկեայ եւ արծաթեայ պահպանակներու զամբրու հետքերը՝ կը փաստեն աւազակաբարոյ եւ անզրագէտ թուրանական ասպատակներու հետաքրքրութիւնը՝ մետաղապատ պահպանակներու զուտ նիւթական արժէքին մասին, ինչպէս նաեւ արհամարհանքը՝ զրաւոր մատեանի բովանդակութեան եւ մանրանկար արուեստի գլուխգործոցներուն հանդէպ: Այս պատճառով, մեզի հասած են շատ մը անվթար ձեռագրեր՝ շնորհիւ կողոպտիչներու մեծ տգիտութեան:

33. ԲԱՐԳԷՆ Ա. ԱԹՈՒԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1939, էջ 45:

34. ԱՈդ, էջ 123:

Սակայն, այլ է պատկերը աշխարհիկ իրերու, որոնք տարուած ու գործածուած են որպէս գեղեցիկ իրեր, զարդարելով կողոպտողներու վրաններն ու բնակարանները: Այսպիսի երեք իրեր այժմ կը պահուին Ս. Փետերսպուրկի էրմիտաժի թանգարանին մէջ, որոնցմէ երկուքը՝ դեռ անվթար վիճակի մէջ են: Անոնք գտնուած են Ռուսաստանի Ուրալեան շրջաններէն, իսկ արքայական թագերը ամբողջութեամբ անհետացած են, ո՛չ միայն անոնց վրայ գործածուած ոսկիի պարունակութեան համար, այլ մանաւանդ քաղաքական պատճառներով, ջնջելու համար հայ պետականութեան հետքերը: Կրկնակի շնորհակալութիւն մեր տգէտ թշնամիներուն, որոնք չեն կրցած հասկնալ արժէքը եւ բովանդակութեան ոյժը այն ձեռագիրներուն, կնիքներուն, պահարաններուն, մանրանկարներուն եւ այլոց, որոնց շնորհիւ մենք կրցանք վերականգնել ձեւերը կիլիկեան արքայական թագերուն: Իսկ Հեթում Ա. թագաւորի արքայական անվթար մականը պահպանուած է շնորհիւ Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ Միաբանութեան դարաւոր հոգատարութեան:

Ս. Փետերսպուրկի էրմիտաժի թանգարանին մէջ ցուցադրուած Ուրալի շրջանէն գտնուած երեք արծաթեայ իրերը հետեւեալներն են՝ Ա. խորունկ արծաթեայ աման մը. Բ. հաւանաբար ծաղկաման անօթի (vase) մը ստորին մասնիկը եւ Գ. արծաթակերտ ոստրէի պատեան մը, ուր բռնակի վրայ դրուադուած է մատակ առիւծ մը:

խորունկ արծաթեայ ամանը, մօտաւորապէս 25-30 հզմ. (սմ.) տրամագծով (diamètre) եւ 10 հզմ. խորութեամբ, արտաքինով վարդեակաձեւ, ունի տասներկու թերթեր (նկ. 26) (pétales) ուր քանդակուած են զանազան կերպարներ՝ առիւծ՝ որսորդ (կամ ձիաւոր) եւ առասպելական կիսաթռչնակերպար թեւաւոր անասուն մը, որ կը յիշեցնէ Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ արտաքին եզրագարդի նոյնանման առասպելական կենդանիներու տեսակները (նկ. 27): Կեղերոնի ձիաւորը կը յիշեցնէ հայազգի Ամիր Հասանի ձիաւոր քանդակը, ձեռքին նոյնանման աղեղով³⁵: Այստեղ նետը տարբեր է, փոխանակ նախորդի բռնցքեայ ձեւին, դասական սրածայր ռազմական նետն է (նկ. 28):

Վերեւի եզերքի կիսակլոր եւ ողորկ կառոյցին տակ, ամբողջ եզերքի երկարութեան, կայ հայկական դասական զարդաքանդակի շատ բնորոշ նմոյշ մը, որուն գծային դրուագման գիտարուեստը (technique), կատարուած դրուագիչի վրայ մուրճի թերթեւ հարուածներով, չի՛ խանգարեր արծաթեայ թերթի ներքին սահունութիւնը (նկ. 29):

35. SIRAPIE DER NERSESSIAN, *Armenian Art*, Thames Hudson, Switzerland, 1978, page 190:

Սոյն արծաթեայ ամանը ունի բաժակներու եւ անօթներու համար բնորոշ եղող պատուանդան մը, որ զայն ամանին կը միացնէ դարձ-դարձիկ տափակ զուգալար մը, կերտուած պարանաձեւ արծաթեայ ժապաւէններով:

Վերէն դիտուած, ամանին ներսի կեղրոնը, մետալիոնի մէջ քան-դակուած է կենցաղային խառն տեսարան մը, ուր աջակողմեան անձը թագակիր է, չքեղ զգեստներով, ձեռքին բռնած տաւիղ մը (նկ. 30): Կողքին նստած կանացի կերպարը, համեստ եւ ամօթխած դիրքով, կը դիտէ թագակիր անձը: Զոյգը չրջապատուած է թռչուններով, ընտանի եւ վայրի անասուններով ու սողուններով:

Թղթատելով հին Կտակարանի «Գիրք սաղմոսաց»ի մասը, գտանք որ սաղմոս ձեւ (148) ունի հետեւեալ տողերը. «Օրհնեցէք զՏէր յերկրէ, վիշապք եւ ամենայն խորք, հուր եւ կարկուտ, ձիւն եւ սառն, հողմ եւ մրրիկ որք առնէք զբան նորա, լերինք եւ ամենայն բլուրք, ծառք պտղաբերք եւ ամենայն մայրք, զազանք եւ ամենայն անասունք, սողունք եւ ամենայն թռչունք թեւաւորք, թագաւորք երկրի եւ զօրք իւրեանց, իշխանք եւ ամենայն դատաւորք երկրի, երիտասարդք եւ կուսանք, ծերք եւ տղայք...»:

Թէեւ վերոյիշեալ (ձեւ. 148) սաղմոսի բոլոր թուածները կարելի չէ եղած տեղադրել մետալիոնի փոքր մակերեսի վրայ, սակայն սոյն յարգարման (composition) զգեստները, թագը եւ տաւիղը ունին ազ-գազրական արժէք եւ կը ներկայացնեն ԺԴ. դարու կիլիկեան հայկա-կան տարազները եւ երաժշտական գործիք մը: Ուշագրաւ է թագակիր արական կերպարի կօշիկներէն դէպի ծունկը բարձրացող ոտնակապը (bandage), որ մոյկի տպաւորութիւն կը թողու դիտողին վրայ: Մէջքէն դէպի ծունկերը իջնող փափկատեսք կերպասէ (մետաքս) փէշը կը յի-շեցնէ բիւզանդական վերջին շրջանի (ԺԴ-ԺԵ դդ.) քաղաքացիական զգեստները, համալրուած թեթեւ շապիկով: Կանացի զգեստը եւս նա-խապէս մեր տեսած յայտնութեան տեսարանի Մարիամի զգեստին շատ նման է, բաղկացած մարմնին փաթթուած երկար կերպասէ մը, գլխէն մինչեւ ոտքերը ծածկող:

Ամէնէն ուշագրաւը սոյն խմբանկարի երիտասարդին գլխի թագը (նկ. 31) եւ ձեռքով բռնած տաւիղն (նկ. 32) է, որոնց վերականգ-նումը ցոյց կու տայ ժամանակի հայոց կողմէ օգտագործուող տա-րազները եւ կենցաղային առարկայ մը: Վերոյիշեալ մետալիոնի նկա-րը, բնականէն մեծ, ցոյց կու տայ այն բոլոր մանրամասնութիւն-ները՝ թռչուններ, ընտանի կենդանիներ եւ այլք, որոնց կատարման վարպետութիւնը չէ գերազանցուած դրուագման արուեստի ա՛յլ ազ-գային գործերու վրայ:

Մետալիոնի շուրջի 12 թերթերուն վեցը, մէջընդմէջ ծածկուած են հարթ մակերեսով ուռուցիկ ծածկոյթներով: Շատ հաւանաբար, մէկ

ծաղկազարդ թերթի ներքին ծածկոյթը մածուցելէն յետոյ՝ բաւարարուած են փոխն ի փոխ վեց ծածկոյթներով, նկատի ունենալով գործի բացառիկ դժուարութիւնը:

Մաղկման անօթի ստորին մասնիկը (նկ. 33) զարդարուած է նախորդ խորունկ ամանի ոճով, ուր առիւծաքանդակներու շուրջի տերեւազարդերը կը յիշեցնեն հայկական զարդարութեան բնորոշ խաղողի տերեւներու աւանդական ձեւերը: Քառաթեւ, խաչանման բաժանումները եւս խորունկ ամանի թերթերու լայն ժապաւէններու ամուր տպաւորութիւնը կը թողուն: Ուրունկ մասերը անհրաժեշտ հարթութեամբ չեն մշակուած, սակայն տերեւները մնացած են բարձր, շնորհիւ խորունկ մասերու վրայ դրուագիչի եւ մուրճի ուժեղ հարուածներուն: Առիւծը չունի չափակցական (proportionnel) անճշտութիւններ եւ իր որոշ մասերու մէջ կարելի է զայն շփոթել զարդաքանդակ տերեւներու հետ, որոնք կը ծածկեն մարմնի ստորին մասերը: Այս պատճառով, առիւծի, կամ հաւանաբար կորսուած մասերու առիւծներու, (քանի որ մեր տրամադրութեան տակ կը գտնուի միայն անօթի մէկ մասնիկը) ներկայութիւնը գրեթէ անկողորդ է եւ կը խախտէ խաղողի տերեւներու ընդհանուր ներդաշնակութիւնը: Ամէն պարագայի, սոյն անօթի մասին կարելի չէ վերջնական կարծիք մը յայտնել, քանի որ մեր տրամադրութեան տակ ունինք կոթողային աշխատութեան մը միայն մէկ մասնիկը, որ ինչքան կրնանք յիշել՝ հազիւ 15 հզմ. բարձրութիւն ունէր երբ գործը դիտեցինք Էրմիթաժի թանգարանի ցուցափեղկին մէջ եւ կրնանք ենթադրել որ ամբողջական գործը հազիւ 50 հզմ. բարձրութիւն կրնար ունենալ, ինչ որ պատկառելի չափ մըն է արծաթեայ իրի մը համար:

Վերոյիշեալ անօթի գլխաւոր թերութիւններէն մէկն ալ ա՛յն է որ աշխատանքը անհրաժեշտ հաստութեամբ արծաթի վրայ չէ կատարուած: Այսպիսի գործեր անհրաժեշտ է սկսիլ առնուազն մէկ ու կէս հզմ. հաստութեամբ 0,95 աստիճանի տափակ արծաթի վրայ եւ 0,05 պղինձի խառնուրդով, որպէսզի ըլլայ դիւրաթեք եւ կակուղ: Կեդրոնէն սկսելով շուրջը աստիճանաբար մրճահարելով ձեւաւորել էտք՝ ընդհանուրը կը հասնի մօտաւորապէս 1,2 հզմ. հաստութեան: Անկէ յետոյ է որ կը սկսի զարդաքանդակներու մշակումը, հաստութիւնը հասցնելով 1,1 հզմ.ի, ինչ որ դիմացկունութեան եւ պատահարներու դէմ դիմադրելու երաշխիք մըն է: Դժբախտաբար, ամապարանքը եւ արհեստաւորներու միջեւ մրցակցութիւնը գործը աժան կատարելու համար, անոնց կը ստիպէ գործը սկսիլ մէկ հզմ. հաստութեան արծաթով, յաճախ ոչ-շատ մաքուր խառնուրդի արծաթով, եւ աշխատանքի վերջաւորութեան հաստութիւնը կ'իջնէ մինչեւ 0,6 հզմ.ի: Այս պարագային, առարկան, քանի մը տարի յետոյ, իր ամենաբարակ մասի վրայ ո'րեւէ հարուած ստանալով՝ կը ստեղծուի անցք մը կամ ճեղքուածք

մը, որ յետագային կը շարունակուի մինչեւ վերջ, ամէն նոր ցնցումի առթիւ քիչ մը եւս մեծնալով. եթէ մինչ այդ միջոցներ ձեռք չառնուին, ճեղքուածքը դեռ փոքր եղած ժամանակ մածոյցով ամրապնդելու ու իրի կեանքը երկարածգելու: Իսկ աւելի հաստ արծաթեայ թերթի վրայ այսպիսի ձախորդութիւններ շատ քիչ կը պատահին, ինչպէս պարագան է նախորդ խորունկ ամանին:

Արծաթակերտ ոստրէի պատեանը, իր առիւծաքանդակ բռնակով (նկ. 34), որակաւոր գիտարուեստի գլուխ-գործոց մը կրնանք նկատել: Ոստրէի պատեանի մասը ենթարկուած է քանի մը նորոգութիւններու եւ յաւելումներու, որոնք կրնանք նկատել նախապատրաստական աշխատանքներ բռնակի յետագայ յաւելումին: Հաւանաբար նորոգութիւններէն մէկուն ընթացքին ոստրէի կեդրոնը մածուցուած է դրամանման մետալիոն մը, որ թէեւ կիլիկեան դրամներու ձեւաւորում ունի, սակայն կեդրոնը փոքրիկ այծեամ մը քանդակուած է, իսկ շուրջի հայերէն գիրերը անընթեռնլի են: Վերեւի բռնակը ունի օղակ մը դէպի ետ դարձած, որ հաւանաբար մէկ մատով բռնելու ծառայած է անցեալին՝ ոստրէն իբր մոմակալ գործածելու համար:

Վերեւի բռնակը ունի հայկական մանրանկարչութենէ սերած ձեւաւորում, ուր շուրջի կիսակլորները պատշաճեցուած են մետաղալիւ պիրկ ձեւերուն: Կեդրոնի մատակ առիւծի գլուխը իրապաշտական դպրոցի գեղեցկագոյն նմոյշ մը ըլլալով հանդերձ՝ դրուագման հարուածներէ գոյացած պարանաձեւ գծագրութիւն ունի, որուն դարձ-դարձիկ ձեւերը կը կազմեն աչքի շրջագիծը, միաժամանակ օգնելով մատակ առիւծի դէմքի յարձակողապաշտ արտայայտութեան: Առանց հետեւելու մարմնակազմական խիստ կանոններու, միայն ոտքերու եւ թաթերու արտայայտիչ շարժումներով եւ քանի մը մկաններ ու մազեր արտայայտիչ գծիկներով, արուեստագէտը յաջողած է ցոյց տալ ոստումի պատրաստ անասուն մը, իր ամենախիզախ արտայայտութեամբ:

Վերոյիշեալ երեք իրերու մասին կարելի է բազմաթիւ կարծիքներ յայտնել, բայց մենք պիտի բաւականանանք միայն ձեւի եւ բովանդակութեան մասին խօսելով: Որպէս օգտապաշտ իր, խորունկ ամանի ձեւը բնորոշ է աշխարհիկ գործածութեան՝ միրգերու, ծաղիկներու կամ քաղցրաւենիներու յարմար ձեւով: Թէեւ կեդրոնի մետալիոնը ունի որոշ չափով կրօնական բնոյթ (սաղմոս ՃՅԸ), սակայն, երբ նկատի ունենանք դարաշրջանը, ուր կրօնքը տիրապետող բնոյթ կը կրէր կեանքի գրեթէ բոլոր բնագաւառներուն մէջ, այդպիսի (սաղմոսային) տեսարաններ կրնանք նկատել որպէս մարդկային կեանքի ընթացքին ուղեցոյց ըլլալու սահմանուած երեւոյթներ, նոյնիսկ աշխարհիկ գործածութեան սահմանուած իրերու վրայ: Անհրաժեշտ է նաեւ նկատի առնել արտաքին դրուագումները՝ առիւծ, որսորդ,

առասպելական թեւաւոր կենդանի, եւայլն, որոնք բնոյթով աշխարհիկ են: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաեւ մետալիոնի բաղկացուցիչ մէկ մասը հանդիսացող աշխարհիկ թազը, այնքան նման Կիլիկիոյ դրամներու վրայ դրուագուած հայ թագաւորներու քառաձայր թագերուն, որոնք իրենց ընդհանուր ձեւերով կը յիշեցնեն Լեւոն Մեծագործի կնիքի վրայի թագը, ա՛յն տարբերութեամբ, որ սոյն աշխատութեան հեղինակը, ըլլալով հայկական զարդարուեստի հմուտ մասնագէտ մը եւ իրերու նիւթականութեան լաւատեղեակ անձ մը, թագը զարդարած է արծաթին վայել զարդաքանդակներով:

Նկատի ունենալով վերոյիշեալները, կրնանք հաստատել, որ սոյն արծաթեայ ամանը աշխարհիկ օգտագործման առարկայ մըն է եւ հաւանաբար Կիլիկիայէն որպէս նուէր դրուած է հեռաւոր երկիր մը, Վրաստանի ճամբով եւ այնտեղէն ալ Ռուսաստան:

Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ ծաղկաման անօթի մասին, ուր տեւեւաքանդակները մեծ վարպետութեամբ զետեղուած են ընդհանուր լայն բաժանումներու կառոյցի մասնաբաժիններուն մէջ: Տուեալ լայն բաժանումները, իրենց չմրճահարուած վիճակին մէջ, կը կազմեն այն ամուր կառոյցի «գերանները», որոնք պինդ կը պահեն մանր զարդաքանդակներու մրճահարման պատճառով՝ իրենց դիմացկունութեան մէջ թուլացած ստորաբաժանումները: Այս եւ նախորդ աշխատանքը նոր ոճ մը կը կազմեն հայկական արծաթագործական արուեստի հարուստ աւանդութիւններուն մէջ, թէեւ ա՛յլ աշխարհիկ իրեր չունինք մեր տրամադրութեան տակ՝ անոնց հետ համեմատելու համար:

Երրորդը, առիւծաքանդակ բռնակով ոստրէի պատեանը, ոսկերչութեան բնորոշ լարային կառոյցի գիծերով կերտուած զարդաքանդակներու հիւնալի յարդարում մը ունի, ուր խորքերու (fond) յստակ եւ սահուն յարդարումը օգնած է մետաղային լարաձեւերու ստեղծման եւ ցայտունութեան: Ինչպէս նախապէս ըսինք, առիւծի պիւրկ եւ շարժում արտայայտող ձեւերու մասին, որ կ'օգնէ ընդհանուր գծազրական ձեւաւորման ամուր կառոյցին:

Վերեւ նկարագրուած երեք գործերը շատ հաւանաբար նոյն «անանուն» վարպետի գլուխ-գործոցներն են, կամ առնուազն նոյնի «դպրոց»ի, վարպետ-աշակերտ համագործակցութեան արդիւնք են: Թէեւ խորունկ մասերու մէջ կան մշակման զգալի տարբերութիւններ, սակայն գծազրական ձեւաւորումները եւ նկարչական ընկալումը ցոյց կու տան ընդհանրութիւն մը երեքին միջեւ:

Այսպիսի մեծ ճաշակ եւ վարպետութիւն ցուցաբերող անհատ մը կամ արհեստակցական խմբակ մը՝ շատ հաւանաբար ա՛յլ մեծարժէք գործեր եւս պէտք էր որ արտադրած ըլլար, սակայն դաժան ճակատագիրը հաւանաբար կործանած է զանոնք:

Թագեր

Կիլիկեան հայ թագաւորներու գործածած թագերու մանրանկար-
չական ընդօրինակութիւնները, քանդակները եւ դրամներու վրայ
փորագրութիւնները այն աղբիւրներն են, որոնցմէ օգտուելով կըրցանք
որոշ թագերու նկարչական վերականգնումները կատարել:

Վերոյիշեալ մանրանկարչական աղբիւրներէն՝ մեզի հասած են
Կիլիկեան Ռուբինեան - Հեթումեան - Լուսինեան իրերայաջորդ ար-
քայատոհմերու ութ թագեր: Անոնցմէ առաջինը՝ Լեւոն Ա. թագաւորի
թագն էր (Լեւոն Բ. իշխան), որ յետոյ կոչուեցաւ «Մեծագործ», իր
յաղթութեանց եւ իմաստուն գործունէութեան համար: Պատմութիւնը
մեզի կը յայտնէ Լեւոնի ընտանեկան տարակարծութիւններու մասին,
իր եւ թագուհի՝ Զապլունի միջեւ: Լեւոն երկրորդ անգամ ամուսնացաւ
Կիւրոսի թագաւոր Ամորի (Amaury) Լուսինեանի դուստր՝ Սիպիլի
(Cybille) հետ, 1210 թուին: Սոյն ամուսնութենէն ծնաւ Զապլէ անու-
նով դուստրը, որ նշանակուեցաւ թագաժառանգ: Լեւոն Ա. թագաւոր,
վախճանեցաւ 1219 Մայիս 1ին, 34 տարի երկրին ղեկը իր ձեռքը պա-
հելէն ետք:

Լեւոն Ա. Մեծ կոչուած է նաեւ այն պատճառով, որ իր բնիկ
երկրէն հեռացած փոքր ազգի մը մեծագոյն թագաւորներէն էր եւ
երկարատեւ պատերազմներով ու տարած յաղթանակներով՝ հայ ազգի
հանդէպ յարգանք պարտադրեց թէ՛ խաչակրաց եւ թէ՛ Մահմետական
տիրակալներու վրայ³⁶: Ան Սիսը դարձուց Կիլիկիոյ Հայոց մայրա-
քաղաք, որպէս արքայանիստ եւ կաթողիկոսանիստ աթոռ: Այս մասին
Վիլհելմը անտ կը գրէ իր 1211 թուի Կիլիկիա այցելութեան առթիւ,
Լեւոն Ա. ի պալատի եւ յարակից պարտէզներու մասին. «Այնտեղ կային
այնպիսի հրաշալի բանքեր, որ իր գրիչը կը հրաժարի գանձնի մկա-
րագրել»³⁷: Անտարակոյս, ի շարս «հրաշալի բանքեր» ու, Սիսի մէջ
եղած են նաեւ բարձրորակ ոսկերչական զարդեր:

Կիլիկիոյ հայ թագաւորները, թագուհիները եւ արքայազուները
յաճախ գործածած են իրարմէ շատ տարբեր թագեր, որոնք կիլիկեան
հայկական ոսկերչութեան հարուստ խորքին (fond) վրայ աչքառու տեղ
մը կը զբաւեն, սակայն ունին ոճային տարբերութիւններ, քանի որ
անոնք, աշխարհաքաղաքական (géopolitique) պատճառներով հետեւած
են նոյն ժամանակաշրջանի եւրոպական թագատեսակներու ձեւերուն:

Ֆրետերիք Շիկամօրուս կայսրը, իր Կիլիկիա գտնուած միջոցին,
Լեւոն Բ. իշխանին (Լեւոն Ա. թագաւոր) խոստացած էր արքայական

36. ԱՅԱՌԵԱՆ ՀՐԱԶԵԱՅ, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Բ. Երևան 1944,
էջ 414:

37. LANGLOIS VICTOR, *Voyages en Cilicie*, Paris 1961:

Թագ³⁸, սակայն իր անժամանակ մահուան պատճառով, միայն տարիներ յետոյ, իր որդին՝ Հենրիկոս Զ. խոստացուած Թագը ղրկեց Իննովկենտրոս Գ. պապի միջնորդութեամբ: Անշուշտ, վերոյիշեալ անձերէն չէր մտածած յարգել Հայոց ազգային նախասիրութիւնները եւ ոսկերչական ոճը: Լեւոնին Թագ մը նուիրելով, անոնք հայ իշխանապետութիւնը բարձրացուցած պիտի ըլլային Թագաւորութեան: Այս կերպ վարուելով, անոնք կը յուսային իրենց քաղաքական եւ կրօնական ազդեցութեան ենթարկել Հայոց արքան եւ անոր միջոցով՝ իրենց տկարացող տիրապետութիւնը ամրապնդել բովանդակ Հայոց Աշխարհի եւ մանաւանդ Միջին Արեւելքի մէջ:

Երկարատեւ բանակցութիւններէ յետոյ, Լեւոնի Թագաւորութիւնը տեղի ունեցաւ 6 Յունուար 1199 թուին: Այսպէս, Լեւոն Ա. կը հանդիսանար Ռուբինեան զերդաստանի առաջին Թագաւորը:

Այս մասին, Մաղաքիա Արք. Օրմանեանի «Ազգապատում»-ի մէջ կը կարդանք հետեւեալը. «Թագադրութեան հանդէսը, որ Տարսնի եկեղեցւոյն [Ս. Սոփիա] մէջ կատարուեցաւ, հետեւողութիւնն էր Արեւմուտքի մէջ սովորական եղած պաշտօնաբաշխութիւն կամ զգեստաւորութիւն (investitura) կոչուած արարողութեան, որ պէտք է կատարուէր յանուն կայսեր (Հենրիկոս Զ.) եւ Պապին (Իննովկենտրոս Գ.), եւ գործադիրն ալ Կոնրադոս Արքեպիսկոպոսէ գատ մէկը չէր կրնար ըլլալ, քանի որ ան էր պապական եւ կայսերական նուիրակը, յատկապէս այդ պաշտօնին նշանակուած: Հետեւաբար ան նախ քագաւորական քաղք օրհնութեամբ եւ աղօթքով Լեւոնին գլուխը դրաւ, եւ Լեւոն պսակուեցաւ ի հնազանդութիւն եկեղեցւոյն Հռոմայ եւ Օմբրունին (կայսեր) Ալամանաց» (Միւստ Սպարապետ, 109) այսինքն է՝ եղաւ Հռոմէացիքմական Ա. կայսրութեան (Saint Empire Romain Gyermanique) եւ Պապութեան միացեալ գերիշխանութեան հպատակ աւատապետ մը, անոր հովանաւորութիւնն ու պաշտպանութիւնը վայելելու իրաւամբ»:

Հանդէսի Բ. մասը օծումն էր եւ զայն կատարեց Գրիգոր Զ. Ապիրատ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: Այս մասին Վահրամ Ռաբունի կը գրէ. «գեկեղեցին անդ ժողովեալ եւ օրինօք գնա օծեալ, Տան Թորգոմայ քագաւորեալ»³⁹:

Լեւոն Ա. ի Թագաւորութեան ներկայ էին Բիւզանդիոնի, հռոմէական Սուրբ կայսրութեան, Պաղատտի խալիֆայի եւ չրջակայ երկիրներու իշխանապետութիւններու ղեսպանները⁴⁰: Հասկնալի պատճառներով, սոյն մեծահանգէս Թագաւորութենէն կը բացակայէին Արեւելեան

38. ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ. Ազգապատում, հատոր Ա., սիւնակ 1525, հատուած 1051, Կ. Պոլիս, 1912:

39. Անդ, հատոր Ա. սիւնակ 1546, հատուած 1064:

40. Հայկական հանրագիտարան, հատոր Դ., էջ 589, Երեւան 1978:

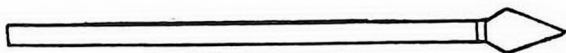
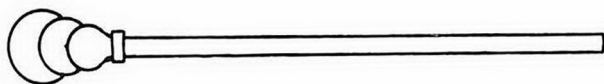

Նկ. 26.- Խորունկ արծաթեայ աման վարդակաձևի բաժանումներով:
 Ill. 26.- Deep silver vessel, chiselled.

Նկ. 27.- Առասպելական թռչնակերպար անասուն
 և Ս. Խաչի եզրագարդի փանդակ:

Ill. 27.- Legendary animals on the deep plate
 and the church of the M. Cross.

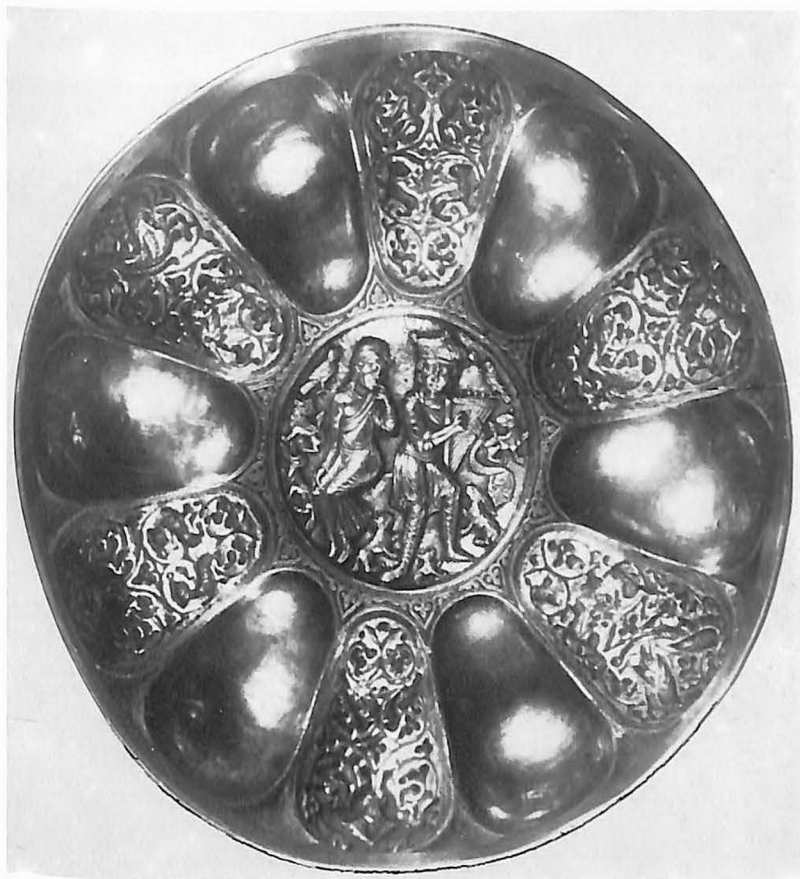
Նկ. 28.- Բռնցքաձև որսորդական և ուզմական նետեր:

Ill. 28.- Hunting and military arrows.

Նկ. 29.- Հայկական դասական եզրագարդ:

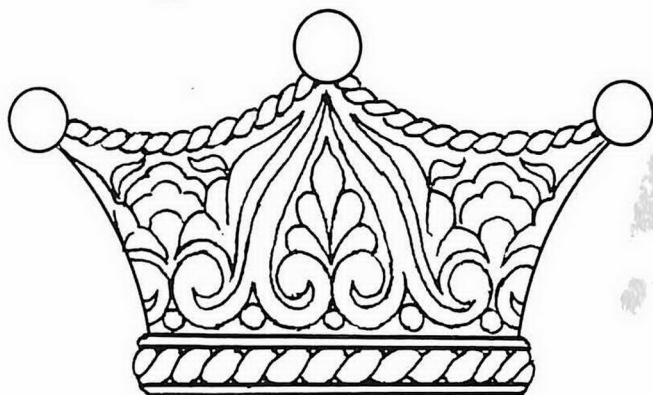
Ill. 29.- Classical armenian ornament.

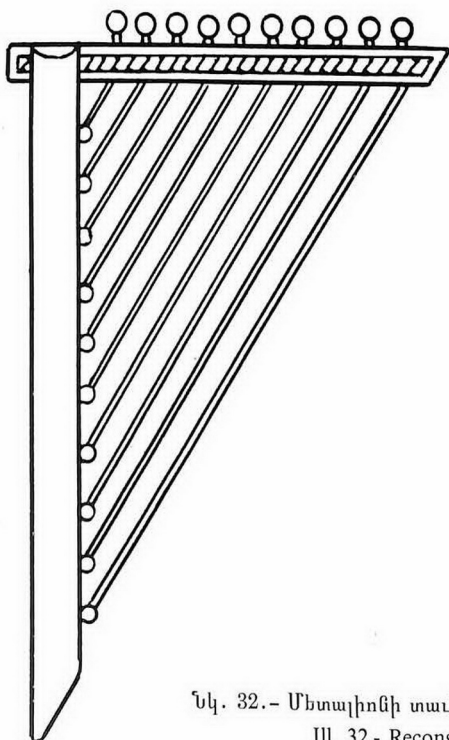
Նկ. 30.-
Ամանը
վերելն
դիտուած
և
կեդրոնի
մետալիոնի
մանրամաս-
նութիւնները:

III. 30.-
The plate
seen
from above
and
the details
of the
central
medallion.

Նկ. 31.- Մեսալիոնի վրայ դրուագուած Թագի վերակազմութիւն:
 III. 31.- Reconstruction of the crown on the medal.

Նկ. 32.- Մեսալիոնի տաւիղի նկարչական վերականգնում:
 III. 32.- Reconstruction of the harpe.

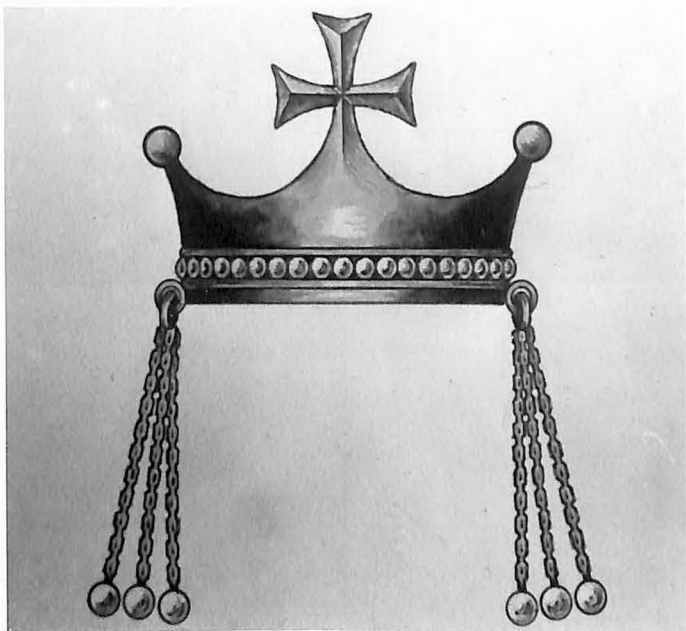
Նկ. 33.- Ծաղկաման անօթի ստորին մասնիկը:
 III. 33.- Lower part of the flower vase.

Նկ. 34.- Ոստրեի արծաթեայ պատեան առիւծաբանդակ բռնակով:
 Ill. 34.- Oyster's shell with a lioness chiselled on its handle.

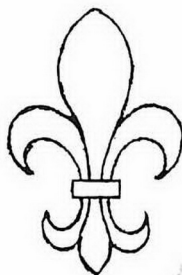
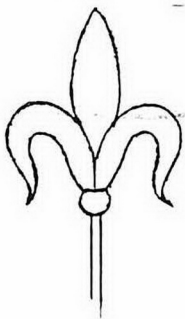

Նկ. 35.- Կնիֆ Լեւոն Ա. թագաւորի:
 Ill. 35.- Seal of king Levon I.

Նկ. 36.- Լեւոն Ա.ի թագի նկարչական վերականգնում:
 Ill. 36.- King Levon I's crown restoration design by H. Ter Ghevondian.

Նկ. 37.- Լեւոն Ա.ի դրամի վրայ փորագրուած շուշանածաղիկ (fleur de lys)
 եւ ֆրանսական դասական շուշանածաղիկ:
 Ill. 37.- Armenian and french fleur de lys.

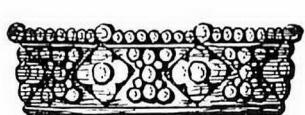

Նկ. 38.- Դրամներ Հեթում Ա. - Զապելի եւ Լեւոն Ա. Մեծագործի:
 Ill. 38.- Silver coin of Hetum I and Zabel also coin of Levon I the Magnificent.

Նկ. 39.- Գահաժառանգ իշխան Լեւոն
իւր կնոջ իշխանուհի Կեռանի հետ:
Ill. 39.- Crownprince Levon
with his wife, princess Geran.

Նկ. 40.- Թագաժառանգ Լեւոնի եւ իշխանուհիի Կեռանի պսակները.
գրչանկար Հ. Տ. Ղ.ի:
Ill. 40.- Crowns of prince Levon and princess Geran.
Pen drawing of H. Ter - Ghevondian.

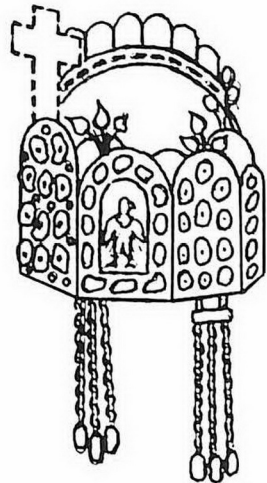

ԼԵՎՈՆԱՅԻՆ ՎԱՍՏԱՀԱՆՈՎ

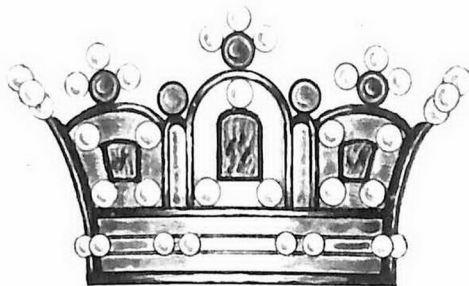
Նկ. 41.- Լեւոն Բ. եւ Կեռան թագուհի իրենց արքայազուններով:
 Ill. 41.- King Levon II and queen Geran with their royal children.

Նկ. 42.- Լեւոն Բ. թագակիր
 և գահաժառանգ Հեթում:
 Ill. 42.- King Levon II
 and crown prince Hetum.

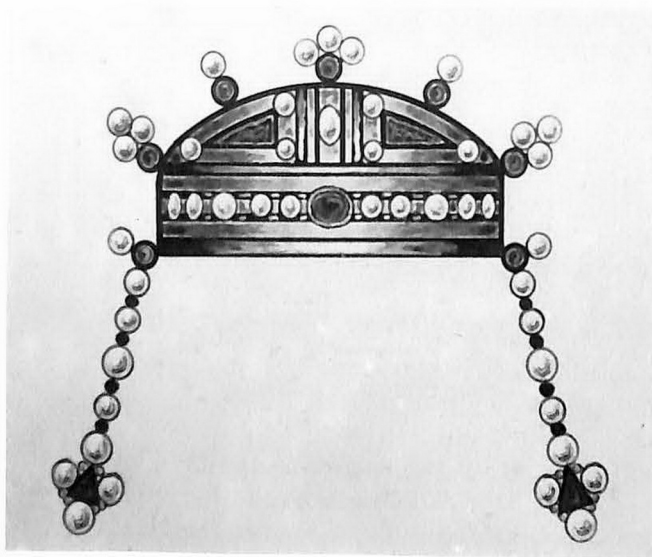
Նկ. 43.- Հռովմեական
 սրբազան կայսրության թագը:
 Ill. 43.- Crown of the Holy Roman Empire.

Նկ. 44.- Ոսկերչական վերականգնում
 Լեւոն Բ. թագաւորի թագի:
 Ill. 44.- King Levon II's crown reconstruction.

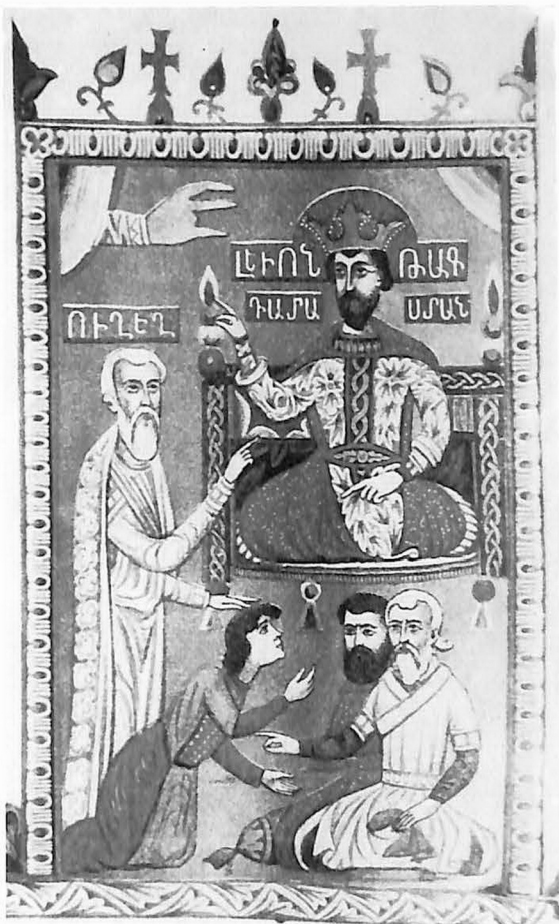
Նկ. 45.- Կեռան թագուհիի թագագարդ,
շքեղ զգեստաւորումով:

Ill. 45.- Queen Geran adorned with a crown
and a sumptuous garment.

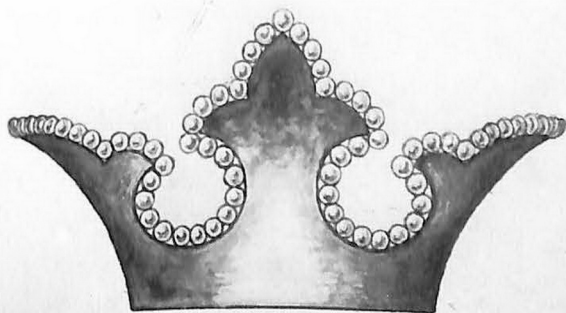

Նկ. 46.- Կեռան թագուհիի թագի նկարչական վերականգնում:

Ill. 46.- Crown of queen Geran reconstructive design.

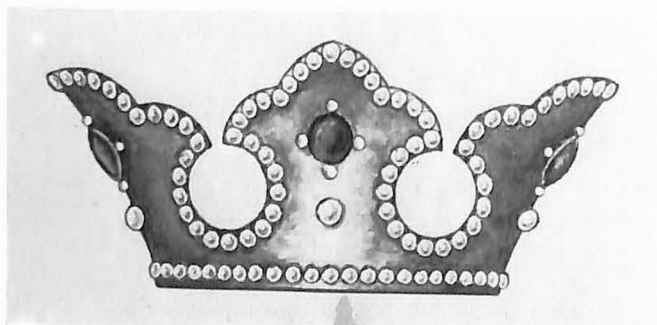
Նկ. 47.- Լևոն Գ. թագաւոր, դատական առեւան:
 Ill. 47.- King Levon III during judgement.

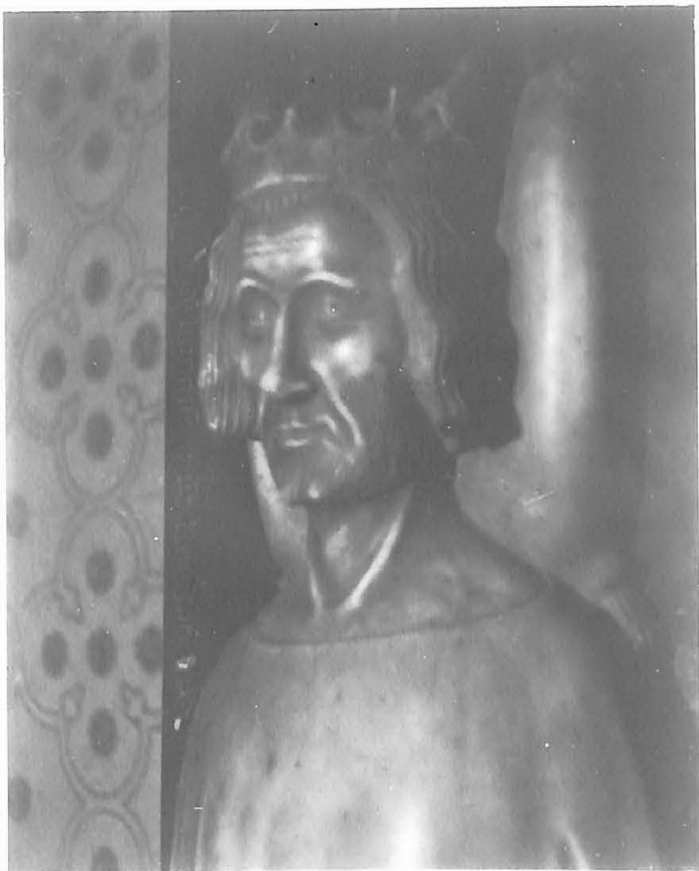
Նկ. 48.- Լևոն Գ.ի թագը նկարչական վերականգնում:
 Ill. 48.- Crown of Levon III, drawing.

Նկ. 49.- Մարիոն Մայր թագուհին թագազարդ
 և մարգարտափիւ գգեստով:
 Ill. 49.- Mother queen Marioun's crown, miniature.

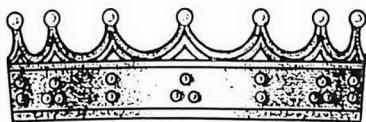

Նկ. 50.- Թագ Մարիոն Մայր թագուհիի:
 Նկարչական վերականգնում:
 Ill. 50.- Mother queen Marioun's crown.

Նկ. 51.- Թագակիր մահաբձան Լեւոն Ն.ի
Փարիզի Սուրբ Տըննի աբբայարանին մէջ:

Ill. 51.- Tombstone of the king Levon V
in the abbacy of St. Denys in Paris.

Նկ. 52.- Լեւոն Ն. թագաւորի
պսակ թագի գծագրական վերականգնում:

Ill. 52.- Reconstructive design
of king Levon V's crown - diadem.

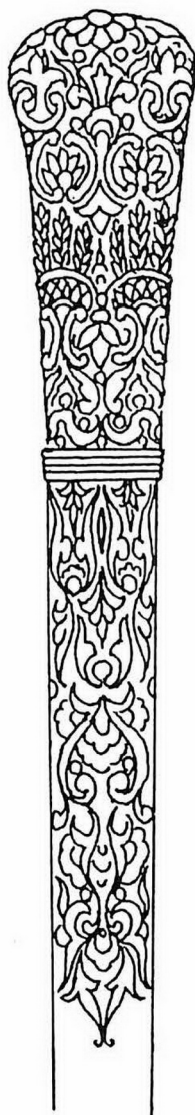
Նկ. 53.- Հեթում Ա. թագաւորի
գաւազանաման մականը:

Ill. 53.- Royal scepter
of king Hetum I of Cilician Armenia.

Նկ. 54.- Նոյն մականի գծագրութիւնը՝
մանրամասնութիւններով:

Ill. 54.- Detailed design of the same scepter.

Հայաստանի եպիսկոպոսները, որոնք դէմ էին Հռոմի եկեղեցւոյ հանդէպ կատարուած զիջումներուն: Սակայն, պատմութիւնը կը յիշատակէ անունները շատ մը ուրիշ ներկաներու:

Լեւոն Ա.ի թագաձեւը բաւական յստակ կերպով կ'երեւի իր արքայական կնիքին վրայ (նկ. 35): Լեւոնի թագի ճշգրիտ ձեւի մասին դժուար է կողմնորոշուիլ, նկատի ունենալով որ կնիքի վրայ անիկա շատ փոքր կ'երեւի եւ զուրկ է մանրամասնութիւններէ, փորագրուած ըլլալով մոմի կնքումի համար: Լեւոնի թագը կրնանք համեմատել իրմէ մօտ մէկ դար առաջ (1052-1108ին) ապրած Ֆրանսայի Փրիլպպոս Ա.ի թագին հետ, այն տարբերութեամբ՝ որ փոխանակ խաչի, ինչպէս Լեւոնի թագին կեդրոնը, Փրիլպպոս Ա.ի թագը զարդարուած է շուշանածաղիկով: Սոյն ծաղիկի օգտագործումը շատ բնորոշ էր ժամանակի Ֆրանսական արքայատոհմի ամէն տեսակի զարդաքանդակներու համար եւ տեւեց մինչեւ ԺԹ. դարուն կէսերը:

Համաձայն Հ. Վարդան Հացունիի, Լեւոն երկու թագեր ստացաւ, որոնցմէ առաջինը տեսանք, իսկ երկրորդը Բիւզանդականն էր, զրկուած Ալեքսէի Անկելոս կայսրին կողմէ: Համաձայն Կիրակոս պատմիչի՝ «ոսկւով եւ ակամբք պատուականօք զարդարեալ էր» (ընդերուդեալ): Տուեալ դարաշրջանի Բիւզանդական ոսկերչութիւնը անմրցելի էր եւ Բիւզանդական ոսկերչութեան լաւագոյն նմոյշներէն մէկը կը զարդարէ Վենետիկի Ս. Մարկոսի խորանը, հիացում պատճառելով: Օժման արարողութեան ներկաներէն՝ Յակոբ Վարդապետ կը հաստատէ թէ յունաց նուիրած թագին վրայ խաչ մը կար:

Սակայն քաղաքականօրէն կարեւորագոյն էր գերմանականը, զոր Կիրակոս կ'անուանէ՝ «քագ ազնիւ՝ գառաշիմ քագաւորացն»: Մեր կարծիքով, ամէնէն վաւերականը Յակոբ Վարդապետի վկայութիւնն է, եւ նկատի ունենալով որ կնիքի վրայի թագը երկու կողմերէն զնդաձեւ բարձր մասեր ունի, որոնք շատ բնորոշ են ժամանակի գերմանական թագատեսակներուն, իսկ կեդրոնի խաչը բնորոշ է Ժ. դարէն առաջ Բիւզանդական թագերուն: Կարելի է ենթադրել որ կնիքի վրայի թագը համադրութիւնն է գերմանական եւ բիւզանդական թագերուն, ստեղծելով տեսակ մը *modus vivendi*, աշխարհա-քաղաքական (*geopolitique*) նկատումներէ թելադրուած:

Իր դրամներուն վրայ եւս, Լեւոն Ա. թագաւոր կը կրէ թագ մը, որուն չրջագիծը համապատասխան է կնիքին վրայի իր թագին: Լեւոն Ա.ի թագի ոսկերչական վերականգնումը (նկ. 36) եւս, իր քառազաթ ձեւով եւ կախուած վեց մարգարիտներով՝ համոզիչ արդիւնք մը տուաւ, թէ եւ այնտեղէն ջնջեցինք թագի երկու կողմերու մարգարտաշարերը, որոնք Հ. Ղ. Արիշանի «Սիսուան»ի մէջ տեղադրուած են, սակայն համոզիչ չեն թուիր:

Իր կնիքին վրայ, Լեւոն Ա. թագաւոր քանդակուած է ձեռքին շուշանածաղիկ մը բռնած, որ նոյնպէս կը տեսնենք իր դրամներուն վրայ: Թէեւ շուշանածաղիկ քանդակելու սովորութիւնը Փրանսական ծագում ունի, սակայն Լեւոնի շուշանածաղիկները գծագրուած են աւելի իրապաշտ ոգիով եւ իրենց ներքեւի զեղչուած մասերով կը տարբերին Փրանսականներէն (նկ. 37):

Լեւոնի դուստր Զապէլի եւ ամուսնոյն՝ Հեթում Ա.ի թագերը (նկ. 38) չունին այն յատակ շրջագիծը, որ կը տեսնենք Լեւոն Ա.ի դրամներու վրայ մէկի փոխարէն զոյգ (Զապէլ եւ Հեթում) մարդկային կերպարանքներու քանդակումը՝ այդ գործը դժուարացուցած եւ յատակութիւնը կորսնցուցած ըլլայ:

Գահաժառանգ Լեւոնի (յետոյ՝ Լեւոն Բ. թագաւոր) եւ իր կնոջ համատեղ նկարը, ժամանակի ճոխ հագուստներով (նկ. 39) Լեւոնի եւ Կեռանի գլխուն վրայ ցոյց կու տան մետաղեայ ականազարդ պսակներ: Ըստ երեւոյթին՝ պսակներ (couronnes) կրելու Բիւզանդական սովորութիւնը ներթափանցած է նաեւ Կիլիկիա: Զոյգին պսակներու նկարչական վերականգնումը մեր կողմէ, ցոյց կու տայ նոյնպէս մարգարտեայ շարաններու օգտագործումը (նկ. 40): Մանրանկարը կը վերագրուի Թորոս Ռոսլինի:

1272 թուի Կեռան թագուհիի աւետարանին մէջ կը գտնուի մանրանկար մը, կատարուած Թ. Ռոսլինի «Դպրոցի» գեղագիտական սկզբունքներով, շատ հաւանաբար տաղանդաւոր աշակերտի մը կողմէ (նկ. 41), ուր ձախակողմը՝ Լեւոն Բ.ն է, կանգնած, իսկ աջակողմը՝ Կեռան թագուհին, իրենց միջեւ ունենալով իրենց հինգ արքայազուններու խումբը, բոլորը թագակիր: Մանրանկարի վերեւի կեդրոնը նկարուած է Քրիստոս Ամենակալ, ձախակողմը ունենալով Աստուածածինը, իսկ աջակողմը՝ Յովհաննէս Մկրտիչը (դիտողի կողմէն): Վերեւի բարեխօսութեան տեսարանէն կը մեկնին եօթը ճառագայթներ, ականազարդ, թագաւորական ընտանիքի եօթը անդամներուն ուղղութեամբ, որպէս արդիւնք բարեխօսութեան (deesis):

Լեւոն Բ.ի կրած թագը (նկ. 42) նորութիւն մը կրնանք նկատել ժամանակի հայ իրականութեան մէջ: Այս թագին նախատիպաւոր կրնանք սեպել հռոմէական կայսրութեան կայսերական թագը: Տուեալ թագի վերականգնուած ընդօրինակութիւնը (նկ. 43) այժմ կը պահուի Գերմանիոյ Կօթինկէն (Göttingen) քաղաքի համալսարանին մէջ⁴¹:

Լեւոն Բ.ի սոյն թագի մեր վերականգնումին մէջ՝ կը տիրապետեն յակիրթներ, շափուղաներ եւ սաթեր (նկ. 44):

41. *Britannica* 3, vol. 5, page 315:

Գրեթէ նոյն նիւթերով պատրաստուած, սակայն բիւզանդական աւանդական ձեւերու հետեւողութեամբ կերտուած⁴² են Կեռան Թագուհիի (նկ. 45) եւ հինգ արքայազուններու թագերը, երկու կողմերէն շղթաներով կախուած մարգարիտներով, որոնց մէջտեղի կապոյտ քարերը շատ հաւանաբար կը խորհրդանշեն լազուարթը (lapis-lazuli կամ armenite) կամ շափուղան:

Կեռան Թագուհիի (նկ. 46) թագին ոսկերչական վերականգնումը բաւական յստակ գաղափար մը կու տայ մեզի՝ ժամանակի կիւրիկեան Հայաստանի մէջ տիրող ոսկերչական ճաշակի եւ որակի մասին:

Հեթում Բ. յաջորդեց իր հօր՝ Լեւոն Բ-ին, 1289 թուին, «առանց քազ ընդունելու»⁴³: Թէեւ իր դրամներուն վրայ ան կը կրէ այն նոյն ձեւի «Թագ»ը, որ կը տեսնենք բոլոր Ռուբինեան եւ յաջորդ արքաներու գլուխներուն վրայ, ինչ որ թագ նկատելէ աւելի՝ պայմանական նշան մըն է գերդաստանի բոլոր թագաւորներուն գլխուն, միայն դրամներու բնորոշ: Սկեւայի մասնատուփի աջակողմեան դռնակի ստորոտի մետալիոնի մէջ երեւցած խնդրարկու Հեթում Բ.՝ նոյնպէս թագ չի՝ կրեր, ինչ որ ընդունելի կը դարձնէ իր անթագ թագաւոր մը եղած ըլլալու վարկածը (նկ. 16):

Լեւոն Գ. թագաւոր եղած է շատ արեւմտասէր: Շուշանածաղիկներով զարդարուած իր թագը կը տեսնենք (նկ. 47) Սարգիս Պիծակի ա'յն մանրանկարին մէջ, ուր արքայական չքեղ պատմուճանով եւ թագակիր, ան կը նախագահէ դատաստանական ատեանի: Իր թագի մեր կողմէ կատարուած նկարչական վերականգնումին մէջ զանց առինք երկու կողմերու մարգարտաշարերը, որոնք մանրանկարչի քմահաճոյքի արդիւնքն էին (նկ. 48):

Մեզի այնպէս կը թուի թէ Սարգիս Պիծակ մանրանկարիչ քահանան՝ արքայական պալատի սիրուած նկարիչը եղած է եւ իր բնապատկան արուեստով շատ գնահատուած: Թէեւ Սարգիս Պիծակ քահանան չունի Թորոս Ռոսլինի արուեստին շատ բնորոշ եղող երեւակայութեան թռիչքը, սակայն գիտէ մեծամեծներու ճաշակին տուրք տալ, իր մանրանկարներուն մէջ ցոյց տալով անոնց՝ իրենց ունեցած եւ ցանկացած բովանդակ չքեղութեամբ:

Իր «խաչէն իջեցումը» մանրանկարին մէջ (1346 թ.) նոյն Սարգիս Պիծակը ցոյց կու տայ Կոստանդին Գ-ի մայրը՝ (Երուսաղէմի պատրիարքարան թիւ 1973, թղ. 258 բ) Մարիուն Մայր Թագուհին՝ թագազարդ եւ չքեղօրէն մարգարտահիւս կանացի զգեստով (նկ. 49): Թագը զարդարուած է խոշոր զմրուխտներով եւ մարգարտաշարերով:

42. *Byzantine Art*, Introduction and notes on the plates by Alice Bank, St. Petersburg, 1978, Plaque with Christ Crowning the emperor Constantin VII, mid 10th century. pl. 122:

43. ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐ. Հայոց ամսագրի քառաբան, հտ. Գ. Երեւան 1946, էջ 70:

Մարիուն Մայր Թագունհիի արդուզարդերը՝ իրենց ժամանակի արեւմտաեւրոպական ձեւերու ազդեցութիւնը կը կրեն: Ըստ երեւոյթին, 1204 թուի լատինաց խաչակրական արշաւը Կ. Պոլսոյ վրայ եւ Բիւզանդական հմայքի (prestige) եւ ազդեցութեան տկարացումը արեւելքի մէջ՝ օգնեւր էին արեւմտաեւրոպական տարազներու տարածմանը Միջին Արեւելքի քրիստոնեաներուն մէջ: Մարիուն Մայր Թագունհիի Թագին վերականգնման նկարին մէջ (նկ. 50) եւս նկատի ունեցած ենք աւելորդ մարգարիտները, նկարելով զուսպ ճաշակով Թագ մը, առանց աւելորդութիւններու:

Մարիուն Մայր Թագունհիէն մինչեւ Լեւոն Ե. Թագաւոր, բոլոր կարճատեւ իշխանութիւններէն ո՛րեւէ Թագաւորի կամ Թագունհիի Թագերուն չենք հանդիպած մանրանկարներու մէջ: Սոյն երեսնամեակի բոլոր Հեթումեան – Լուսինեան Թագաւորները եւ Թագունհիները՝ Կոստանդին Բ., Կոստանդին Գ., Կոստանդին Դ., Մարիամ եւ Կոստանդին Ե. կարճատեւ շրջան մը բոլորեցին մինչեւ 1374⁴⁴:

Լեւոն Զ. (Լեւոն Ե. Թագաւոր), ունեցաւ շատ կարճատեւ իշխանութիւն մը: Իր մասին գրուած է գլխաւորաբար իր խոստովանահայր՝ Յովհաննէս Դարդելի կողմէ:

Իր նախորդի՝ Կոստանդին Ե.ի դաւադրաբար սպանութենէն յետոյ Լեւոն իշխան (Զ) Լուսինեան, Կիլիկիոյ հայ աւագանիի կողմէ Կիպրոսէն հրաւիրուեցաւ Կիլիկիա, ուր, այն օրերուն, միայն Սիս քաղաքը եւ իր անմիջական շրջապատն էր որ մնացեւր էին Հայոց իշխանութեան ենթակայ, իսկ մնացածը՝ թիւրքմէններու կողմէ գրաւուած էր:

Կ'ըսուի թէ Լեւոն իշխան վարանումով ընդունեցաւ Հայոց առաջարկը: Լեւոնի համաձայնութիւնը մեծ ցնծութեամբ ընդունուեցաւ Հայոց կողմէ: Կոստանդին Ե.ի սպանութենէն ետք, մէկ տարուան ընթացքին, արքունի գանձատունը գրեթէ պարպուեւր էր: Սակայն, շնորհիւ որոշ հայ իշխաններու աջալըջութեան, միայն ոսկեայ Թագ մը եւ սակաւաթիւ «պատուական ակներ (քարեր)» ու սահմանափակ զբամներ մնացեւր էին գանձատան կողոպուտէն յետոյ⁴⁵:

Նիկիոսիոյ մէջ վաճառելով իր կահոյքը եւ ծանր իրեղէնները, իր եւ իր մարդոց ճանապարհածախս ապահովելէն յետոյ, Լեւոն կը պատրաստուի մեկնելու Հայաստան (Կիլիկիա)⁴⁶:

Կոռիկոս հասնելէն յետոյ, տեսնելով որ Կոռիկոսէն Սիս ճանապարհորդութիւնը խիստ վտանգաւոր է, Լեւոն ստիպուած կը ծախէ

44. ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ., Ագգապատում, Գ. հատոր, Ռուբինեան հարստութեան Թագաւորներու ցուցակ, ՃԶԶ. Երուսաղէմ, 1937:

45. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴԱՐԴԵԼ, Ժամանակագրութիւն, Ս. Բեհերրուրգ, 1911, էջ 106-107:

46. ԱՌՊ, էջ 88:

մնացած արժեքաւոր իրերը, ներառեալ կնոջը պատկանող ոսկեայ թագը եւ գոյացած գումարը կը ղրկէ ժամանակի Կիպրոսի թագաւոր Պետրոս Բ-ին եւ Կիպրոսը գրաւած ձենովացի առեւտրական – ծովահէն-ներու պետին, փոխարէնը խնդրելով զինուորական օժանդակութիւն:

Այս գործարքի շնորհիւ, Լեւոն կը ստանայ «հարիւր թոշակաւոր սպառազէն եւ աղեղնաւոր», որոնց հրամանատարն էր ասպետ Սոհիէ Դուլկարտ (Sohier Dulgarte)⁴⁷:

Մեծ դժուարութիւններէ յետոյ Լեւոն եւ իր ընտանիքը կը հասնին Սիս մայրաքաղաք եւ հանդիսաւորապէս, հայ եւ ֆրանսացի զինուորներու օժանդակութեամբ, ջահերթով կը մտնեն քաղաք:

Սիսի մէջ Լեւոն չի՝ գտներ այն գանձերը, որոնց գոյութեան մասին լսեր էր եւ որոնք անհրաժեշտ էին երկրի ազգային գոյութիւնը պահպանելու համար: Լեւոնի նկատողութիւններուն դէմ, խնամակալ հայ իշխանները չքմեղանք կը յայտնեն՝ ըսելով որ Արաբներու ճնշումին պատճառով շատ մը գանձեր յանձնած էին «Սարակինոսաց» (արաբներուն)⁴⁸:

1374 Սեպտեմբեր 14ին, Լեւոն Ե. Լուսինեան (Lusignan) եւ իր կինը՝ Մարկրիթ Սուասոն (Marguerite de Soissons) թագադրուեցան իբր թագաւոր եւ թագուհի Հայոց, «Քազաւն Հայաստանի», Սիսի Ս. Սոփիա մայր եկեղեցիին մէջ: Թագադիրներն էին Նեփրոնի Լատին եպիսկոպոսը եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Պօղոս Ա. Սսեցին⁴⁹:

Լեւոն Ե-ի թագաւորութիւնը շատ կարճ տեւեց եւ կռիւի ընթացքին պարտուելով՝ յանձնուեցաւ Մելեք Ամիրային: Վերոյիշեալի ընչաքաղցութեան մասին լաւատեղեակ ըլլալով, նախ քան իրմէ պահանջուիլը, ան Մելեքին կը յանձնէ Հայոց գանձը. «Մատոյց թագաւորն առ Մեյիֆ գգրոց մի (խնամակալներու ներկայութեան), յորում էին մարգարիտֆ եւ ակամֆ պատուականֆ երկուց արքայական թագիցն եւ այլ եւս գոհարֆ ծանրագիմֆ եւ ակամակապ գօտիֆ եւ ցարմանդֆ, որոց ամենեցուն զիմ հատեալ էր»⁵⁰:

Այստեղ հարց կը ծագի թէ Լեւոն իշխան, նախ քան թագադրութիւնը, խնամակալներէն ստացաւ միայն մէկ թագ, որ Յ. Դարդել կը կոչէ՝ «Քագ Հայաստանի»: Կրնանք ենթադրել որ թագաւորն ու թագուհին հերթականութեամբ թագադրուեցան նոյն թագով: Իսկ երկրորդ թագը, որուն գոհարներն եւս յանձնուեցան արաբ Մելեք Ամիրային, հաւանաբար Մայր թագուհիի թագն էր եւ թերեւս փափկանկատութեան համար նախապէս թագադրութեան ժամանակ իրմէ չէր առնուած:

47. Ամդ, էջ 98:

48. Ամդ, էջ 72:

49. Ամդ, էջ 114–115:

50. Ամդ, էջ 147:

Միայն Լեւոն Բ. թագաւորի եւ Կեռան թագուհիի թագերն են որ մեզի կը յիշեցնեն մարգարիտներով եւ պատուական ակունքներով զարդարուած թագերը: Միւսները, բոլորն ալ միայն մարգարտազարդ են, իսկ Մարիոն Մայր թագուհիի թագն է որ յաւելուածական չորս զմրուկտներ ունի: Կը նշանակէ որ «*Թագ Հայաստանի*» կոչուածը Լեւոն Բ. թագաւորի ճոխ թագն էր (տե՛ս նկ. 44), իսկ Մայր թագուհիի կրածը՝ Կեռան թագուհիի թագն էր (տե՛ս նկ. 46), որոնց երկուքին զոհարներն ալ յանձնուեցան Մելեք Ամիրային:

Եգիպտոսի մէջ իր գերութեան շրջանէն յետոյ, Լեւոն Ե. կը փրկուի իր խոստովանահօր՝ Յ. Դարդեւի ջանքերով եւ Կաստիլիայի Յովհան Ա.ի (Juan I) Եգիպտոսի Սուլթանին ղրկուած նուէրներուն շնորհիւ:

Ուղիսական մըն է Լեւոն Ե.ի ելքը Եգիպտոսէն, քանի որ Սուլթանը, զղջալով իր թոյլատրութեան համար, կ'ուզէ ետ բերել Լեւոնը, սակայն Լեւոնի շրջապատի անձինք կը յաջողին զինք հասցնել Հռոդոս եւ այնտեղէն Սպանիա, ուր որոշ ժամանակ մնալէն ու մեծ պատիւներու արժանանալէն ետք՝ կ'անցնի Փարիզ, 1384 թուին:

Ֆրանսայի Կարոլոս Զ. թագաւորը, մեծ ընդունելութեան մը ընթացքին, Լեւոն Ե.ին կը նուիրէ, ի շարս ա'յլ նուէրներու «զարդս մեծագիմն յոսկւոյ եւ արծաթոյ»⁵¹:

Լեւոն Ե. մահացաւ Փարիզի մէջ 1393 թուին եւ համաձայն իր կտակին՝ թաղումը կատարուեցաւ «ըստ քաղման Հայոց քագաւորաց... հագած արքունական մերմակ գգեստներ եւ գլխի կողմն ոսկի քագ մը (նկ. 51): Դէմքն ու ոտները քաց էին»⁵²:

Լեւոն Ե. վերջինի գլխու թագը, որ իր մահարձանի վրայ կը տեսնենք, մեզ անլուծելի հարցի մը դիմաց կը դնէ: Արդեօք այս թագը Ֆրանսայի Կարոլոս Զ. թագաւորի նուէրներո՞ւն մաս կը կազմէր, կամ Լեւոն զայն պատուիրած էր իր Փարիզեան կեցութեան ընթացքին: Այս հարցը կը մնայ անպատասխան, քանի որ տուեալներ չունինք այս մասին:

Լեւոն թաղուած է Կեղեստինեան եկեղեցիին մէջ (Eglise des Celestins), սակայն Ֆրանսացի մոլեռանդ յեղափոխական ամբոխը (1789ին) տեղւոյն Ֆրանսացի թագաւորներու աճիւններուն հետ նաեւ Լեւոն Ե.ի աճիւնները եւս տեղահանած ու ոչնչացուցած է: Կացութեան խաղաղեցումէն յետոյ, ի շարս այլոց, Լեւոնի մահարձանը եւս տեղափոխուած է Սբ. Տընիի (St. Denis) աբբայարանը, ուր կը մնայ մինչեւ այժմ:

51. Անդ, էջ 197:

52. ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. Վ., Պատմութիւն հիմ հայ տարածին, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1923, էջ 301-302:

Լեւոն Ե.ի թագի վերականգնուած գրչանկարը (նկ. 52), մեր կողմէ կատարուած, ո՛րեւէ հայկական ոսկերչական աւանդութեան հետք չի՝ կրեր, բացի զազաթներու մարգարածեւերէն, որոնք թերեւս մարգարիտներ կամ ա՛յլ արժէքաւոր քարեր կը խորհրդանշեն:

Արքայական մականմ մը

Բոյորին յայտնի է որ Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքին զանձատան մէջ կը պահուին կիլիկեան հայկական թագաւորութեան ժամանակաշրջանէն որոշ թուով ձեռագրեր, իրենց արծաթեայ ոսկեպատ պահպանակներով, ինչպէս նաեւ Հեթում Ա. թագաւորի արքայական մականը, ԺԳ. դարէն:

Կարծեմ առաջին անգամն է որ վերոյիշեալ մականի գունաւոր լուսանկարը հրատարակուած է, սակայն ո՛չ այնքան (նկ. 53) յստակ մանրամասնութիւններով⁵³: Այդ պատճառով, ստիպուեցանք զայն գծանկարել, ընթերցողին աւելի յստակ զաղափար մը տալու համար մականի, մասնաւորաբար վերելի մասի գեղատեսիլ մանրամասնութիւններուն մասին (նկ. 54):

Համաձայն հեղինակին, մականի (երկարութիւն 133.5 հզմ.) բռնակի կողմը միակտուր դեղին սաթ է, երեսպատուած ԺԵ-ԺԶ դարերուն, ոսկեայ զարդաքանդակներով, որոնց հանումներուն ընդմէջէն կ'երելի սաթի ողորկ մասերը: Իսկ ներքեւի մասը, որ հաւանաբար գետնին դպչող մասն է, ամբողջութեամբ ոսկիով պատրաստուած է, նկատի ունենալով որ վերոյիշեալ երկարութեամբ միակտուր սաթ չէ գտնուած մինչեւ օրս:

Կրնանք ենթադրել որ այս իրը ոչ միայն որպէս մական գործածուած է, որ սովորաբար 50-60 հզմ. է, այլ նաեւ որպէս հանդիսաւոր առիթներու շքեղատեսիլ գաւազան, զոյգ նպատակներու ծառայող:

Գալով ոսկեպատ մասերու ԺԵ-ԺԶ դարերու գործ նկատուելուն, այդ անհաւատալի է: Նախ եւ առաջ, սաթէ մական մը, առանց ո՛րեւէ մետաղեայ զարդարանքի, որ շրջապատելով դիմացկուն կը դարձնէ դիւրաբեկ սաթը, անընդունելի է թագաւորի մը կողմէ օգտագործուելու համար, այնու որ սաթը ո՛չ-թանկարժէք նիւթ մըն է: Սաթին արժէքը բարձրացնողը ո՛չ միայն նիւթի վրայ տարուած աշխատանքն է, այլ իր հետ օգտագործուած արժէքաւոր մետաղներն ու տարուած աշխատանքն է: Յաճախ նաեւ թանկարժէք ա՛յլ քարեր, իրենց գունային երանգներով որպէս լրացուցիչ կը ծառայեն սաթի համեստ՝ բայց լուսաւոր գոյնին՝ դեղինին: Թէեւ ժամանակը սաթի դեղինը նարնջագոյն կը դարձնէ, ինչպէս պարագան է մականին:

53. *Armenian treasures of Jerusalem*, Edited by B. Nakiss, New York, 1979, ill. 11-12:

Ինչպէս յայտնի է, ԺԴ. դարէն ի վեր հայ պետականութիւնը դադրած է, որո՞ւն եւ կամ ի՞նչ նպատակի համար այսպիսի մեծածախս գործ մը պիտի կատարուէր ոսկիով եւ սուղ աշխատավարձով: Արդեօք միայն սաթէ մասը (որ ինքնին մեծ արժէք մը չունի) պահպանելու համար կ'արժէ՞ր այդպիսի դժուարին աշխատանք մը կատարել, երբ ո'չ մէկ թագաւոր կամ հայ իշխան մնացեր էր Կիլիկիոյ մէջ՝ ԺԵ-ԺԶ դարերուն տուեալ մական-գաւազանը գործածելու համար: Ենթադրութեան վրայ հիմնուած այսպիսի կարծիք մը մեզ չի՛ կրնար համոզել եւ կրնանք ըսել որ ոսկեայ զարդաքանդակ յաւելումները ԺԳ. դարու աշխատանք են, հիմնուած հայկական զարդանկարչական ավանդութիւններու վրայ:

Այսպիսի գաւազանանման մականներ կը տեսնենք Ասորեստանի Սենեքերիմ թագաւորի եւ Պարսկաստանի Բսերքսէս թագաւորի եւ ա'յլ արեւելեան արքաներու խորաքանդակներու վրայ⁵⁴: Հաւանական է որ սոյն արեւելեան սովորութիւնը փոխանցուած է վաղ-միջնադարեան Հայաստանի տիրակալներուն եւ շարունակուած Ռուբինեան-Հեթումեաններուն օրով: Յիշենք, որ բացի ճարտարապետութենէն, փոքր չափի փոխադրելի արուեստները՝ ամբողջութեամբ, իրենց ավանդութիւններով, Հայաստանէն տեղափոխուած են Կիլիկիա, երեքհարիւրամեակի ընթացքին եւ այնտեղ՝ շարունակ յառաջդիմած են: Այս մասին պերճախօս կերպով կը վկայեն այն սակաւաթիւ արուեստի գործերը, որ մենք ունինք մեր տրամադրութեան:

Եզրակացութիւն

Երբ բաղդատենք ԺԳ-ԺԴ դարերու Մեծ Հայքի եւ Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան մէջ կիրառուած արծաթագործական արուեստի նմոյշները, կը զգանք թէ երկուստեք նոյն ավանդութիւններու շարունակողներն են: Միակ տարբերութիւնը ա'յն է, որ Հայաստանի եւ հայկական Կիլիկիոյ մէջ, աշխարհագրական, տնտեսական եւ քաղաքական ազդակները, տարբեր փոխազդեցութիւններու ենթարկուելով, ստացած են որոշակիօրէն տարբեր գունաւորում:

Հայաստանի արեւելեան մասին մէջ, շնորհիւ այն կիսանկախ վիճակին՝ որ գոյութիւն ունեցած է հայ-վրացական համագործակցութեան եւ Սելճուքեան ազդեցութեան միջեւ, հայերը հաւասարակշռող դեր կատարած են Զաքարեաններու, Օրբելեաններու եւ անուանի ա'յլ իշխանական ընտանիքներու տիրապետութեան տակ եւ հայ արուեստը՝ ճարտարապետութիւն, քանդակագործութիւն, մանրանկարչութիւն, արծաթագործութիւն եւ այլք, շարունակած են զարգանալ ազգային

54. ALEXANDER SPELTZ, *The style of ornament*, New York, 1959, pages 22-29:

ուղիով, ինքզինքնին զգալով հարազատ հողի վրայ: Սակայն, անոնք քիչ չփման մէջ եղած են իրենցմէ աւելի զարգացած ազգերու ստեղծագործութիւններուն հետ, առանց կատարելու հսկայ ուսումներ, ինչպէս կատարուեր էր Ը-ԺԱ դարերուն Բագրատունիներու օրով, Անիի մէջ: Իսկ Հայաստանի մնացեալ մասերուն մէջ, Սելուքեան ամբողջական տիրապետութեան ներքեւ, ամէն ինչ մնացեր է նոյն վիճակին մէջ եւ կամ ենթարկուած՝ քանդումի ու թալանի:

Պատկերը ա՛յլ է Հայկական Կիլիկիոյ մէջ, ուր զաղթած հայեր, շնորհիւ իրենց ձեռներէցութեան եւ երկրի ծովեզերեայ ու խաչմերուկային դիրքին, որուն վրայ աւելցած է խաչակիրներու յաճախակի երթեւեկը, չփման մէջ գտնուած են բազմաթիւ քրիստոնեայ եւ իսլամ ազգերու հետ, իւրացնելով նոր զաղափարներ, նոր մտածողութիւն եւ տարբեր աշխարհահայեացք:

Շատ կարեւոր ազդակ մըն է նաեւ՝ առեւտրուրը, որ եկած է աւելնալու երկրի աշխարհագրական նպաստաւոր դիրքին: Նախապէս, Հայաստանի մէջ, հայեր առեւտրական կապեր ունէին գլխաւորաբար Բիւզանդիոնի հետ, ինչպէս նաեւ Վրաստանի, Ռուսիոյ եւ հարաւի իսլամական երկիրներու հետ: Հայ պետականութեան դէպի հարաւային, ծովեզերեայ շրջանները տեղափոխումով, աւելցան եւրոպական երկիրները եւս, շնորհիւ խաչակիրներու բազմազգ բանակներու երթեւեկին, որոնք յաճախ ստիպուած էին իրենց անմիջական կարիքները հոգալ Միջին Արեւելքին մէջ, ուր իրենց հանդէպ բարեացակամ վերաբերմունք ունէր միայն քրիստոնեայ Հայկական Կիլիկիան, ուր կու գային դիզելու նաեւ Մեծ Հայքի հիւանալի ճարտարարուեստական արտադրութիւնները, ինչպէս կը վկայէ Մարքոյ Պոլոն⁵⁵:

Վերոյիշեալ նպաստաւոր պայմաններուն կու գային աւելնալու նաեւ Վենետիկեան, Ճենովական եւ Քաթալոնիական առեւտրական նաւատորմիդները, որոնցմէ, մանաւանդ Ճենովացիներուն⁵⁶ եւ Վենետիկցիներու առեւտրական, մաքսէ գերծ մենաշնորհներ տալու իմաստուն քաղաքականութեան հետեւած էր Լեւոն Բ. թագաւորը:

ԺԱ.էն մինչեւ ԺԴ. դար տեւած հայկական իշխանապետութեան եւ թագաւորութեան ժամանակաշրջանին հետ կը զուգորդուի նաեւ խաչակիրներու ԺԱ-ԺԳ. դարեր տեւող տիրապետութիւնը՝ Միջերկրականի արեւելեան ափի վրայ, որու անկումէն եւ Կիպրոս տեղափոխուելէն յետոյ սկսած է նաեւ դժուարին գոյութիւնը Կիլիկիոյ Հայկական Թագաւորութեան եւ վերջնական քայքայումը՝ 1375ի եղբրական դէպքերէն յետոյ:

55. *Le livre de Marco Polo*, Editions Albin Michel, Paris, 1955, p. 73-74:

56. ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Սիւնաւ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1885, էջ 388-389ի միջեւ:

Իր զարգացման գաղաթնակէտի շրջանին, Կիլիկիոյ հայկական ոսկերչութեան առատ մետաղ կը մատակարարէր Եւրոպայի ծովային պետութիւններու հետ մենաշնորհներով դիւրացած առեւտուրը, ինչպէս նաեւ տեղական մետաղներու՝ ոսկիի, արծաթի, պղինձի, կապարի եւ երկաթի արտահանումը: Վերոյիշեալներուն վրայ կու գային աւելնալու նաեւ արքայական, իշխանական եւ կրօնական տուններու առատ մեկենասութիւնները, որոնք ոչինչ կը խնայէին բարձրորակ ոսկերչութեան համար:

Կիլիկիոյ հայկական արծաթագործական իրերու վրայ կը նշմարուի բարձրորակ մասնագիտացում: Դիտողը կը զգայ որ արծաթագործը ամէն ինչէ առաջ, յաճախորդին կամ մեկենասին ցոյց տուած է իր գծագրութիւնը եւ անոր համաձայնութենէն յետոյ է որ սկսած է նոյնը արտագծել արծաթի վրայ եւ դրուագել: Հելթում Ա. թագաւորի աւետարանին եւ «Մովսէս ելած» կոչուած ձեռագրի պահպանակներու նման մտածուած գործեր՝ ուղղակի արծաթ թերթերու վրայ կարելի չէր գրագրել: Վերոյիշեալ մասնագէտները նաեւ մանրանկարիչներ եւ կամ ոսկերչական նկարչութեան համար դաստիարակուած հմուտ արուեստագէտներ էին:

Այս ընթացքով, դրուագող վարպետը կրնար գործի քանդակագործական մասը կատարել, իր ոսկերչական ցած սեղանին դիմաց ունենալով ուղեցոյց գծագրութիւնը, որուն հետեւելով՝ ան շատ աւելի մեծ հնարաւորութիւն կ'ունենար գիտարուեստի (technique) բարձր որակի հասնելու: Այսպէս, ան պէտք չէր ունենար երկար մտածելու ստեղծագործութեան մասին: Այդ մասը արդէն կատարուած կ'ըլլար իր կամ նկարչի կողմէն:

Թէ ի՞նչու մեր տրամադրութեան տակ չունինք ցանցկենային աշխատանքներ, պատճառը ա՛յն է որ դրուագուած պահպանակ մը, կամ ո՛րեւէ եկեղեցական եւ աշխարհիկ իր, աւելի երկար դարեր կրնայ դիմանալ քան ցանցկենը, որ աւելի բնորոշ է իգական սեռի զարդերու համար: Անտարակոյս, ցանցկենային աշխատանքներ կատարուած են որպէս կանացի զարդեր եւ քայքայուած երկարատեւ օգտագործման հետեւանքով, եւ կամ ծախուած որպէս արժէքաւոր մետաղ, եթէ անշուշտ կերտուած էին ոսկիով:

Դրուագման երկու տեսակներէն՝ տափակ մետաղին հակառակ կողմէն կամ երեսէն, երկրորդն է որ կիրառուած է Կիլիկեան Հայաստանի մէջ, համաձայն հայկական դրուագման հնագոյն աւանդութեան: Հակառակ կողմէն դրուագումը բնորոշ է բարձրաքանդակ մարդկային կերպարներ, ինչպէս նաեւ անասուններ քանդակելու համար, իսկ Կիլիկիոյ հայկական դրուագումները, ընդհանրապէս, կը պարունակեն նաեւ երկաթագրեր ու հիւսնալի զարդաքանդակներ, որոնց համար անհրաժեշտ էր ընդհանրապէս երեսի կողմէն հարուածել

դրուագիչի ու մուրճի միջոցով եւ միայն շատ քիչ անգամ, որպէս օժանդակ զիտարուեստ, մրճաՀարել հակառակ կողմէն ա'յն մասերը, որոնց բարձրացումը անհրաժեշտ էր:

Տուեալ դարաշրջանին արծնը (émail) հաւանաբար օգտագործուած է փոքր գոհարեղէններու վրայ միայն, այնու որ մեծ չափով եկեղեցական իրերը յարմար չէին արծնապատման, որ ցնցումի պատճառով կրնար փշուրիլ ու թափիլ: Թանկարժէք քարերու օգտագործման մասին շատ յստակօրէն կը յիշատակէ Կոստանդին Բ. Կաթողիկոս Սկեւռայի մասնատուփ-պահարանի արձանագրութեան մէջ, հետեւեալ բառերով՝ «ակամակապ ընդելուզմամբ»:

Այն սակաւաթիւ, սակայն որակաւոր արծաթագործական եւ ոսկերչական իրերը որ այժմ կը պահուին, կը վկայեն անյայտ կորսուածներու բարձր որակի մասին: Անհրաժեշտ կը նկատենք շեշտել, որ բոլոր արծաթագործական իրերը՝ անցեալին ոսկեպատուած են, ինչպէս Սկեւռայի մասնատուփի արձանագրութիւնը կը վկայէ՝ «խառնեալ ոսկով բոցամման»: Հասկնալի է որ ժամանակի ընթացքին, գործածութեան պատճառով, տուեալ իրերու ոսկեպատումը ջնջուած է:

Կիլիկիոյ հայկական ոսկերչական-արծաթագործական արուեստը իր ուրոյն եւ նշանակալից տեղը ունի հայկական ընդհանուր արուեստներու գանձարանին մէջ եւ արեւմտաեւրոպական արուեստներու հետ փոխազդեցութիւններ ունեցած ըլլալով հանդերձ, նախանձախնդիր կերպով պահպանած է իր հարազատ հայկականութիւնը:

ՀԱՅԿ ՏԷՐ ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ

Summary

SILVERWORK IN CILICIAN ARMENIA

(13th and 14th centuries)

HAIK TER-GHEVONDIAN

Secular items

In the previous I and II chapters, we studied, in the limits of our possibilities, the guards and other ecclesiastic items that have reached us. A brief glance on the history of the XV and XVI centuries³³ of Cilician Armenia, when the turkish chieftains were spreading their atrocious pillage around them³⁴, explains us about the rarity of jewelry items from previous centuries.

The traces of many stolen metal guards covering the manuscripts prove the avarice of the invaders, who were interested only by the material value of the precious metals used for the guards and their disdain of the written texts and miniature masterpieces. For this reason, many manuscripts saved thanks to the great ignorance of the turkish plunderers.

But the secular objects have been taken by the pillagers and used in their nomadic tents and houses. Three of such items are kept presently in the Hermitage museum of Saint Petersburg, two of them in very satisfactory condition. They have been found in the region of Ural, probably brought there from Cilician Armenia as gift to some russian prince, in the middle ages.

As for the royal crowns of Cilician Armenian kings, they have disappeared altogether not only for their gold content, but especially for political reasons, tending to erase all trace of Armenian domination in the region. Thanks to the illiteracy of our enemies who couldn't evaluate the historic and artistic content of manuscripts, miniatures, seals and other, we were able to reconstruct the forms of some Armenian crowns. As for the royal scepter of the king Hetum I, it has been kept in great security in the Armenian Convent of St. James (St. Hagop) in Jerusalem.

The three secular items found in the region of Ural are: 1. a deep silver vessel, 2. the lower part of a flower vase, and 3.- a silver shell of an oyster with a masterfully chiselled lioness on the handle.

The shape of the deep silver vessel, externally, is like a flower with 12 petals chiselled with various (ill. 26) figures: There is a hunter, a legendary birdlike animal which reminds us the variety of mythological winged animals sculpted on the bordering decorations of the church of the Holy Cross of Aghthamar (ill. 27). The horseman, chiselled in the center reminds us the rider's sculpture of the Armenian Prince Hassan, son of the prince Eachi Proshian³⁵, holding on identical bow in his hand. Here the arrow is different and instead of the fist shape hunter's arrow of the prince Hassan, it resembles the classical arrow of a warrior (ill. 28).

Around the upper bordering part, there is a classical armenian style ornament, whose design, chiselled with very light strokes, doesn't alter the flatness of the inner part of the silver (ill. 29).

Inside the vessel, exactly in the middle of it, is chiselled a round medal (ill. 30) whose composition reminds us the Psalm 148 of the Holy Bible. In this composition, the crown of the male person (ill.31) is the most remarkable. The harp (ill. 32) that he holds shows that this musical instrument has not changed since many centuries.

The lower part of the flower vase (ill. 33) is decorated in the style of the ornaments of the above mentioned deep vessel. The wide separations create an atmosphere of solidity, where the existence of the lion, sounds like an unnecessary addition.

The oyster's shell, with a lioness, chiselled on it's handle (ill. 34), is a masterpiece of technical perfection. The shell has been subjected to renovations and a small medal decorates its center.

The rim which frames the handle is inspired from armenian miniatural designs and the head of the lioness is a masterpiece of aggressive expression. Without following strict anatomical rules, only with expressive movements of the body, the artist chiseller has been able to show a lioness ready to jump.

It is very possible that all the above-mentioned items are the masterpieces of the same master, or perhaps of the same group of master chisellers. The designs and the chiselling style show a generalisation of creation and execution closely related with the religious items of the same century.

CROWNS

We have very few sources to get acquainted with the crowns used by Cilician Armenian kings and queens. They are mainly miniatures, silver chisellings and coins. Only eight crowns illustrations are available to guide us in our research.

The first royal crown is king Levon I's (or prince Levon II). He is called Levon the Magnificent because he was a great warrior and statesman. He imposed respect for his nation both to the crusaders and the surrounding muslim rulers³⁶. He transferred his capital city to Sis, as royal and catholicossal seats. Villebrand, the 13th century traveller writes about the palace and gardens of Levon I in Sis, «there were so wonderful things, that his pen refuses to describe». Undoubtedly, among other «wonderful things», there have been also high quality jewelry items.

On the rich background of Cilician Armenian jewelry items, the crowns have a prominent place, but they follow different styles because of geopolitical reasons. To keep harmony with the royal crowns of western European monarchs of whom the first crown was received from Henry VI of the Holy Roman Empire, Cilician Armenian kings followed the same fashion.

During his passage through Cilicia, King Frederic Barbarossa had promised to prince Levon II (later king Levon I) a Royal crown³⁸.

Years later, after the death of his father to whom he had succeeded, King Henry VI sent to Levon the promised crown through the intervention of the Pope Innocent III. Doubtless, no one of the above mentioned had thought about the preferences and the national jewelry style of armenians. Their only concern was to elevate the armenian principedom into a kingdom and to win a trustful ally for the Holy Roman Empire.

After long discussions that lasted six months Levon I was coronated in January 6 - 1199, in the presence of V. Rapouni³⁹, who describes the ceremony where the representatives of the Byzantian Empire, the Holy Roman Empire, the ambassadors of the calife of Bagdad

and the surrounding countries were present. Only the bishops of Eastern Armenia were absent, being against the concessions done to the Church of Rome⁴⁰.

We can see very clearly the shape of King Levon I's crown on his royal seal (ill. 35). According to Fr. V. Hatzouni, Levon I received two royal crowns. The second was sent to him by the Byzantine Emperor Aleksei Angelos. This last crown was, according to the historiographer Kirakos, decorated with gold and precious gems.

Politically, the most important was the german crown of Henry VI, that the same Kirakos calls «noble».

On his coins King Levon I bears a crown whose outline corresponds to the crown on the royal seal. This crown's reconstruction (ill. 36), with its four tops and six fanged pearls is convincing, specially after the elimination of the two side rows of pearls.

King Levon I is sculpted on his seal holding a fleur de lys, which is often repeated on his coins. Although the use of this fleur de lys has a french origin, King Levon I's fleur de lys is designed with more realistic spirit and differs from the french (ill. 37) with its reduced lower part.

On the coins of queen Zabel and king Hetoum (ill. 38) the crowns have not the clear outline of the precedents and their reconstruction is impossible.

The group figures of the crown prince Levon (son of Zabel and Hetoum) and his wife the princess Keran, with rich garments of their times (ill. 39) show gem set gold crowns on their heads. Our reconstruction of the crowns suggests the use of wide ranges of pearls. This miniature is considered to be the work of the renowned miniaturist Toros Roslyn (ill. 40).

In the Bible ordered by queen Keran we see a group miniature of the royal family which is considered to be the work of an unknown but very talented miniaturist of the «school of T. Roslyn» (ill. 41). In this miniature the upper part is a scene of the «Deesis», from which depart seven gem decorated rays to the seven members of the royal family.

The crowns of Levon II (ill. 42) has as prototype the crown of the Holy Roman Empire from which it is inspired and whose reconstruction (ill. 43) is kept at the university of Göttingen⁴¹. In our reconstruction of king Levon II's crown, the dominant gems, are rubies, sapphires, ambers and pearls (ill.44), bearing the influence of Byzantine crowns⁴².

Prepared with the above mentioned gems set in gold is the crown of queen Keran (ill. 45).

The reconstruction of the above-mentioned crown of king Levon II (ill. 44) and the crown of queen Keran (ill. 46) give us a clear and satisfactory idea of the dominant taste in the kingdom of Cilicia.

King Hetoum II succeeded to his father Levon II in 1289, without accepting a crown⁴³, the crown that we see on his coins is only a symbolic sign of royalty.

Levon III was a very pro-western king. His crown is decorated with fleur de lys (ill. 47), is shown in a miniature of the priest Pitzak Sarkis. In our reconstructive design we neglected the two side rows of pearls, considering them as the result of the miniaturist's fantasy (ill.48).

In his miniature called the «lowering from the cross» (1346 a.d.), the same P. Sarkis shows queen Marioun, mother of the king Constantine III, crowned and wearing pearl decorated vestments (ill. 49). The crown is decorated with big emeralds and rows of pearls. On queen mother Marioun's crown we reduced the two side rows of pearls (ill. 50).

After the assassination of king Constantine, the prince Levon Lusignan (later king Levon V), was invited from Cyprus by the Armenian aristocracy of Cilicia where the kingdom of Cilician Armenia was reduced to only one city: The capital of Sis.

Under such conditions the royal treasury was almost emptied⁴⁴ to pay the tributes to the surrounding arab and turkmen potentates. Only a royal crown and some gems were left after the plunder of the royal treasury⁴⁵. Under such conditions prince Levon departs from Cyprus to Armenian Cilicia⁴⁶.

Arriving to the mainland at Korikos and considering the travel to Sis very dangerous, Levon sells all his valuables, including the golden crown belonging to his wife Marguerite (de) Soissons and sends the sum to the king Peter II of Cyprus and to the chief of Genoan corsairs who had virtually occupied the island, asking in return military help. Thanks to this deal, prince Levon receives one hundred armed archers under the orders of the Knight Sohier Dulgarde, who was later designated as marshall of the Armenian army⁴⁷.

After great difficulties during their voyage, prince Levon and his family arrived to the capital city of Sis, where they were met solemnly with torch lights, helped by armenian and french soldiers. Unfortunately the treasury was empty⁴⁸.

In September 14 - 1374 prince Levon Lusignan and Marguerite de Soissons were crowned king and queen of Armenians with the crown of Armenia, in the St. Sophia cathedral of Sis. The crowners were the latin bishop of Nepron and Paul I, Catholicos of all Armenians⁴⁹.

The reign of Levon V was short lived. War arose with Egypt and after a fierce resistance he surrendered to the egyptian general Melek, who took what he found in the treasury⁵⁰.

After being taken to Egypt as prisoner where he refused categorically the islamic faith, he was saved through the intervention of Juan I of Castilia and pedro IV of Aragon. The intercessor was Levon V's confessor John Dardel.

After a short journey in the island of Rhodes and Spain, Levon V spent his last days in Paris in 1393, where he was buried «according to the customs of Armenian kings... wearing white garments and having a golden crown on his head (ill. 51)». The reconstruction of king Levon V's crown suggests the use of pearls and gems on it (ill.52). His tombstone is located in the abbaye of St. Denis in Paris.

THE ROYAL SCEPTER OF KING HETOUM I

The gold and amber scepter of the king Hetoum I is kept (ill. 53) in the Armenian convent of St. James (Sourp Hagop) of Jerusalem. We found the illustration of the above mentioned scepter in a book published recently, but unfortunately the illustration is not very clear⁵³. for that reason we were obliged to make an ink drawing of the handle (ill. 54) to help the reader to be acquainted, as much as possible, with its details.

According to the book, the length of the scepter is 135,5 cms. (54 inches), whose top is fashioned with a massive piece of amber, partially decorated with golden ornaments during the XV-XVI centuries. The lower part is entirely fashioned with gold. We must suppose that this scepter has also been used as a decorative cane for solemn occasions, thus serving two purposes.

It is impossible to accept the view point that the ornamental gold cover has been fashioned in the XV-XVI centuries, because the scepter wouldn't be usable in the XIII c. without the ornamental additions, the amber would break. The style of the ornaments is related to the armenian jewelry of the XIII century.

Conclusion

If we compare the jewelry items of Greater Armenia and Cilician Armenia of the XIII-XIV centuries, we feel an affinity of style and technical execution. This is explained by the fact that in both parts of the Armenian world the same traditions have been continued, with small differences due to geographical, political and economical influences. Marco Polo testifies about the high quality of armenian industrial productions⁵⁵.

In Greater Armenia arts have continued to develop in the path of purely national style, people feeling themselves on national territory, without being subjected to other influences.

The picture is different in Cilician Armenia, where the armenian settlers got in touch with many nations. The spirit of initiative of the armenian settlers created for them to get, by means of trade with European powers and Middle Eastern nations all that they needed to produce for their new trading partners for the continuation of their trade.

The monopolies that the Cilician Armenian kings granted to the european navigator - traders eased the contacts⁵⁶. Precious metals, gems and other necessities imported to the armenian kingdom gave the local masters of the above mentioned centuries the great opportunity to buy, produce and export marvelous jewelry items which constitute the object of our pride.